

Azərbaycan dilinin antroponimik leksikası

Könül Nəriman qızı Həsənova
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzinin müəllimi
e-mail: konul.hasanova@adpu.edu.az

Xülasə

Azərbaycan dilinin antroponimik leksikası olduqca zəngindir və bu leksik lay şəxs adı, soyad, ləqəb, təxəllüs və digər kateqoriyaları əhatə edir. Tədqiqat və araşdırma üçün bu kateqoriyalar eyni zamanda maraqlı və zəngin material verir. Müasir dövrdə şəxs adlarında, soyadlarda, ləqəb və təxəllüslərdə müəyyən proseslər gedir ki, bu prosesləri öyrənmək, tədqiq etmək zərurəti meydana çıxır. Azərbaycan antroponimik sistemi dilimizin, tariximizin, mədəniyyətimizin güzgüsüdür. Bu güzgüdə dilimizdə işlənən antroponimik vahidlərin əlamət və xüsusiyyətləri, geniş və maraqlı tarixi, informasiyaveicilik keyfiyyətləri hərtərəfli şəkildə əks olunur. Elmin inkişafının hazırkı mərhələsi antroponimik leksikaya yeni bucaq altında baxmağı tələb edir, bir növ, bu dil vahidlərinin, xüsusi adların geniş araşdırılması, müxtəlif üsullarla dərin və ətraflı tədqiq olunması probleminin zənginliyini ortaya çıxarır ki, məqalədə bu məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılmış, şəxs adı, soyad, ləqəb, təxəllüs kateqoriyalarının müəyyən cəhətlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

Açar sözlər: *ad, soyad, təxəllüs, ləqəb, semantika, leksika, kateqoriya*
Rəyçi: *prof.Mahirə Hüseynova*

Антропонимическая лексика азербайджанского языка

Конюль Нариман кызы Гасанова
АГПУ, преподаватель Центра Иностранных Языков
E-mail: konul.hasanova@adpu.edu.az

Резюме

Антропонимическая лексика азербайджанского языка очень богата и охватывает такие категории, как личные имена, фамилии, псевдонимы и прозвища. Эти категории, вместе с тем, дают очень интересные и богатые материалы для исследований и изысканий. В современный период происходят определенные процессы в системе личных имен, фамилий, псевдонимов и прозвищ, появляется необходимость в изучении, исследовании этих процессов. Азербайджанская антропонимическая система является зеркалом нашего языка, истории и

культуры. В этом зеркале всесторонне отражаются черты и особенности, широкая и интересная история, информатирующие свойства антропонимических единиц, употребляющихся в нашем языке. Современный этап развития науки требует рассмотрения антропонимической лексики под новым углом зрения. Широкое изучение, глубокое и подробное исследование этих языковых единиц, личных имен определенно вскрывают многогранность этой проблемы. В этой статье эти вопросы находятся в центре особого внимания, была внесена ясность в некоторые черты категорий личных имен, фамилий, псевдонимов, прозвищ.

Ключевые слова: имя, фамилия, псевдоним, семантика, лексика, категория

Рецензент: профессор Махира Гусейнова

Anthroponymic lexicon of the Azerbaijani language

Konul Nariman gizi Hasanova
ASPU, teacher of Foreign Languages Center
email: konul.hasanova@adpu.edu.az

Summary

The anthroponymic lexicon of the Azerbaijan language is very rich, and this lexical layer covers the categories of personal name, surname, nickname and pseudonym. These categories provide both interesting and rich material for research and study. In modern times, certain processes take place in personal names, surnames, nicknames and pseudonyms, so there emerge a need for the study and research of these processes. Azerbaijan's anthroponymic system is a mirror of our language, history and culture. This mirror comprehensively reflects the features and characteristics of the anthroponymic units used in our language, their extensive and interesting history and informative qualities. The current stage of the development of science requires a new perspective on anthroponymic lexicon, it reveals the problem of thorough and detailed study of these language units, proper names in different ways. The article focuses on these issues, clarifies certain aspects of name, surname, nickname and pseudonym categories.

Keywords: name, surname, nickname, pseudonym, semantics, lexicon, category

Reviewer: prof. Mahira Huseynova

Aktuallıq. Müxtəlif dövrlərdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr dilin antroponimik sistemində də təsirsiz ötürməmişdir. Dədə Qorqud zamanında, ərəb xilafəti dövründə və XIX yüzillikdə antroponimik modeldə, advermə ənənəsində müəyyən cəhətlər mövcud olmuşdur ki, artıq müasir dövrümüzdə bu cəhətlərə bu və ya digər baxımdan müraciət olunur. Bu cəhətlər tədqiqat obyektini kimi də unudulmur, araşdırmaya cəlb edilir və maraqlı elmi ümumiləşdirmələr əldə edilir. Azərbaycan antroponimik layında xalqımızın özünəməxsus mədəniyyəti, məşğuliyyəti, etik və estetik görüşləri yaşamaqdadır. Müxtəlif dövrlərdə baş verən dəyişikliklər antroponimik leksikanın inkişaf dinamikasına öz təsirini göstərmişdir ki, bütün bunlar müasir dövrdə antroponimik sistemin hərtərəfli şəkildə araşdırılmasını olduqca aktual edir.

Annotasiya. Məqalədə antroponimik leksikanın mühüm kateqoriyalarından hesab olunan şəxs adlarının, soyadların, təxəllüs və ləqəblərin transformasiyasından və semantik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur.

Metod. Məqalədə müasir dilçilik metod və üsulları, xüsusilə təsviri metod tətbiq edilmişdir.

Giriş: Çoxaspektli mənəvi mədəniyyətin tərkib hissələrindən biri insanların ad mədəniyyətidir və "... ad əvəzi olmayan güclü və təsirli linqvüensiyət vasitəsidir. Ünsiyyət prosesində ən çox istifadə olunan söz, məhz şəxs adıdır. İnsanlar arasında tanışlıq, ilk növbədə, adla başlanır. Danışqı zamanı tərəf müqabillər bir-birlərinin adlarını bilmədikdə ünsiyyətdə lazımı keyfiyyətlər əldə oluna bilmir. Ad söhbət əsnasında aparıcı mövqedə dayanır, buna görə də insan insana onun adı ilə müraciət edir. Bu bütün millətlərdə tarixən belə olmuş, müasir dövrdə də, əsasən, davam etməkdədir" (1, 4).

Dünya dilləri arasında Azərbaycan dili də xüsusi yerə, çəkiyə malikdir və dilin antroponimik sistemi olduqca zəngindir və bu leksik sistemə şəxs adları, soyadlar, ata adları, ləqəblər, təxəllüslər və titullar daxildir. Qədim dövrlərdən başlayaraq çağdaş zəmanəmizə qədər bu antroponimik qruplar arasında möhkəm və qarşılıqlı əlaqə olmuş və bu əlaqə indi də davam etməkdədir. Bu xüsusi ad qruplarının bəzilərinin bir-birinə transformasiyası da mövcuddur. Belə ki, əsasən, ata-ana tərəfindən verilən şəxs adı soyada, təxəllüsə transfer oluna bilər, titul isə bu xüsusiyyətdən məhrumdur. Məsələn, Məmməd Aslan, Məmməd İsmayıl, Gülhüseyn Kazım, Müzəffər Şükür və s. kimi antroponimik modelə malik xüsusi adların birinci komponenti şəxs adı kateqoriyasını, ikinci komponent isə soyad kateqoriyasını ifadə edir.

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra antroponimik kateqoriyaları təşkil edən modellərdə müxtəlif forma və kəmiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Buna təxəllüsləri misal göstərə bilərik. Belə ki, qədim dövrlərdən sovet dönəminə qədərki uzun bir zaman məsafəsinə nəzər salsaq, görərik ki, bu dövrlərdə təxəllüslər ən məşhur yaradıcı şəxsiyyətlərə verilmişdir. Məs:

İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Əcəmi Naxçıvani, Qətran Təbrizi, Səməd Vurğun, Hüseyn Arif və s. Azərbaycan antroponimik sistemində köməkçi adlar kateqoriyasına daxil olan bu cür təxəllüslərin dəqiq statistikasını da aparmaq mümkün idi. Çünki hər hansı bir sənət və peşə adamının həyatı və yaradıcılığının müəyyən mərhələsində meydana gələn təxəllüslər azlıq təşkil edirdi, müasir dövrdə isə təxəllüslərin statistik mənzərəsi tamamilə dəyişmiş, kəmiyyət etibarlı ilə artıb çoxalmışdır. Bu artım daha çox şairlik, yazıçılıq, jurnalistlik, müğənnilik, həkimlik və s. peşələr ilə məşğul olanların təxəllüslərində müşahidə olunur. Məs: Zahidə Günəş (müğənni), Paşa Qəlbinur (həkim), Sona Xəyal (şair), Qəzənfər Soltan (alim), İradə Göyçəli (jurnalist) və s.

Antroponimik layda xüsusi yer tutan ləqəb, təxəllüs və titulların verilməsində də fərqli cəhətlər özünü göstərir. Ləqəb, əsasən, adı daşıyan şəxsin xarakterinə, xasiyyətinə, qabiliyyətinə, xarici görünüşünə və s. görə verilir, təxəllüs şəxsin ictimai fəaliyyəti prosesində meydana gəlir və yazılı nitqdə rəsmi ada qoşulur. Yazılı və şifahi nitqdə təxəllüs pozitiv mövqedir, yəni rəsmi addan sonra dayandığı halda, ləqəb şəxs adından əvvəldə durur və bunu aşağıdakı sxem əsasında əyaniləşdirə bilərik:

Təxəllüslər	Ləqəblər
Məhəmməd Füzuli	Bic Mətiş
Abbas Səhhət	Falçı Şəhla
Abdulla Şaiq	Eşşək Qurban
Molla Pənah Vaqif	Yetim Oruc
Aydın Arpaçaylı	Quzu Tahir
Aydın Qaradağlı	Bıçlı Məhəmməd
İradə Tuncay	Öküz Alı
Məmməd Araz	Kələ Məhəmməd
Hüseyn Cavid	Qızılbarmaq Fatma

Məlumdur ki, hər hansı bir şəxsin adı, soyadı və atasının adı Vətəndaşlıq Vəziyyəti Aktları Qeydiyyatı İdarəsində rəsmi şəkildə qeydə alınır və burada antroponimik model vahid qaydaya əsaslanır. Belə ki, soyad əvvəldə, ad ortada, ata adı sonda işlənir və soyadlar əlifba sırası ilə verilir. Məsələn: Mirzəyev Həsən İbrahim oğlu, Hacıyev Tofiq İsmayıl oğlu, Kazımov Qəzənfər Şirin oğlu və s.

Azərbaycan mətbuatında dərc olunan məqalə müəlliflərinin və nəşr olunan kitab müəlliflərinin adları və soyadlarının işləndiyi mövqələrdə fərqlər müşahidə olunur. Belə nəşrlərdə ad əvvəldə, soyad və yaxud təxəllüs ondan sonra işlənir. Məs: Ağamusa Axundov, Məmmədəğa Şirəliyev, Mirzə

İbrahimov, Kamal Abdullayev, Türkan Əfəndiyeva, Məhərrəm Hüseynov, Möhsün Nağısoylu və s.

Xalqın mədəni tarixində böyük əhəmiyyət kəsb edən şəxs adları onomastik vahidlər cərgəsində xüsusi yer tutur və mövcud onomastikaya aid əsərlərdə mənasına görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

1. *Görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin adları ilə bağlı antroponimlər. Məs: Nizami, Cavanşir, Füzuli, Xətai, Sabir, Nəsimi və s.*
2. *Dastan qəhrəmanlarının adları ilə bağlı şəxs adları: Qorqud, Koroğlu, Kərəm, Əsli, Nəbi və s.*
3. *Xarici və ölkədaxili yer adları ilə əlaqədar olan şəxs adları. Məs: Mədinə, Yəmən, Misir, Altay, Quba, Gəncə, Tovuz və s.*
4. *Hidronimlərlə və hidronimik terminlərlə bağlı şəxs adları. Məs: Araz, Daşqın, Coşqun, Dərya, Xəzər və s.*
5. *Fitonimik adlarla bağlı şəxs adları. Məs: Nərgiz, Lalə, Çiçək, Yasəmən, Qızılgül və s.*
6. *Qiyətli daş-qaş adları ilə bağlı şəxs adları. Məs: Firuzə, Briliyant, Almaz, Gövhər və s.*
7. *Kosmonimik adlarla bağlı şəxs adları. Məs: Ulduz, Venera, Nahid, Zöhrə, Günəş və s.*
8. *Quş adları ilə bağlı şəxs adları. Məs: Turac, Şahin, Tovuz, Durna, Qumru, Sona, Laçın və s.*
9. *Heyvan adları ilə bağlı şəxs adları. Məs: Bəbir, Şiraslan, Ceyran, Maral və s.*
10. *Dini anlayışlarla bağlı olan şəxs adları. Məs: İslam, Məhəmməd, İsmayıl, Cəbrayıl, Davud və s.*
11. *Güclülük, qüvvətlik, mübarizlik, dönməzlik, yenilməzlik və s. keyfiyyətlərlə bağlı olan antroponimlər. Məs: Qorxmaz, Dəyanət, Cəsur, Qəhrəman və s.*
12. *Arzu, istəklə bağlı olan şəxs adları. Məs: Bəsti, Yetər, Arzu, Qızbaş, Qızıyətər, Qıztamam, Dursun və s.*
13. *Vaxtilə titullandırmış sözlə bağlı olan antroponimlər. Məs: Xanlar, Bəylər, Ağa, Paşa, Vəzir, Şahlar, Ağalar, Bəyim, Ağabəyim və s.*
14. *Mücərrəd məfhum bildirən sözlərlə bağlı şəxs adları. Məs: Səadət, Ümid, Məhəbbət, Kamil, Etibar, Ehtiram, Etiqad, İntizar və s. (2, 213-214)*

Keçən əsrin 80-ci illərinin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda antroponimik lüğətlərin çapına geniş yer verilmişdir. 1985-ci ildə B. Abdullayevin çapdan çıxmış “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti”ndə 1000-ə qədər, 1986-cı ildə Q. Mirzəyevin müəllifliyi ilə nəşr olunmuş “Adlarımız” kitabında 1200-dən çox, 1987-ci ildə M. Şirəliyevin, B. Abdullayevin, Ş. Sədiyevin tərtibçiliyi ilə nəşr olunmuş “Azərbaycan şəxs

adları” kitabında 1500-ə qədər şəxs adı qeydə alınmış və bu lüğətlərin bəzilərində şəxs adlarına ayri-ayrılıqda öçerklər də həsr olunmuşdur. Bu mənbələrdə kişi və qadın adlarının məna və mənşəyindən qısa şəkildə danışılsa da, onların struktur xüsusiyyətlərindən yan keçilmişdir. Halbuki şəxs adları da digər leksik vahidlər kimi maraqlı struktur xüsusiyyətlərinə malikdir və onları sadə, düzəltmə, mürəkkəb olmaqla 3 qrupa bölmək olar. B. Abdullayevin ”Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti”ndə A hərfi ilə başlanan şəxs adlarının strukturu ilə bağlı sadə bir statistik hesablama aparmalı olduq. Məlum oldu ki, lüğətdə A hərfi ilə başlanan 110 şəxs adı qeydə alınmışdır. Bu şəxs adları quruluş baxımından təhlili zamanı maraqlı faktlar ortaya çıxdı. Belə ki, bu müxtəliflik dilin eyni zamanda zənginliyindən xəbər verir. Göstərilən lüğətdə verilən A hərfi ilə başlayan şəxs adlarını quruluş baxımından aşağıdakı şəkildə əyaniləşdirmək olar:

Şəxs adlarının strukturu		
Sadə	Düzəltmə	Mürəkkəb
Abbas	Ağalar	Abbasqulu
Aqil	Abış	Abbasəli
Aqşin	Aycan	Ağamurad
Ağa	Ağası	Abuzər
Abı	Ağca	Ağamusa
Azay	Ağami	Abgül Ağanəzər
Alov	Arzuman	Ağanemət
Alı	Atalar	Abutalel
Amil	Atacan	Ağanəbi
Afat	Anaş	Ağababa
Amal	Aynurə	Ağanəzər
Aran	Arifə	Ağabəy
Atəş	Anarə	Ağarəsul
Asəf Araz	Alimə	Ağabəşir

Ata	Azadə	Ağarəhim Ağakazım
Azad	Afiqə	Ağarəfi Ağasəlim
Atif	Asimə	Ağaqardaş Ağasultan
Afər		Ağarza Ağaqurban
Adil Atif		Ağadadaş Ağazeynal
Azad Afər		Ağasadiq Ağasalman
Aşur Arzu		Ağadayı Ağasaleh
Ayaz		Ağakərim Ağazal
Arzu		Ağasüleyman Ağafateh
Aydın		Ağahüseyn Atakişi
Arif		Atabəy Ağasəlim
Alay		Ağamirzə Ağazəki
Alim		Ağamir Ağasəməd
Altay		Ağabacı Ağabəyim
Alxaz		Ağayunus Ağasərxan
Anar		Ağamalik Ağamməd

Sxemdən də görüldüyü kimi, **A** hərfi ilə başlanan şəxs adlarının 34-nü sadə, 17-sini düzəltmə, 60-dan çoxunu isə mürəkkəb struktura malik xüsusi adlar təşkil edir. Sxemdən o da aydın olur ki, **A** hərfi ilə başlanan sadə şəxs adları bir kökdən ibarət olur. Düzəltmə şəxs adları- **lar**, **-ış**, **-can**, **-sı**, **-ca**, **-i**, **man**, **-aş**, **-ə** şəkilçilərinin köməyi ilə düzəlmişdir. Mürəkkəb struktura malik şəxs adlarına gəldikdə deyə bilərik ki, onlar ən azı iki komponentlidir və bunların çoxunun birinci tərəfini ağa sözü təşkil edir. Bütün bu struktur xüsusiyyətləri digər hərflərlə başlanan şəxs adları əsasında aparmaq olar və bununla da maraqlı elmi nəticələr əldə etmək mümkündür.

Müşahidələrimiz göstərir ki, müasir dövrdə valideynlər övladlarına sadə və düzəltmə strukturlu adlar qoymağı daha çox sevirilər və bu da

mürəkkəb quruluşlu adların azalmasına, işləkliyin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Maraqlı cəhət budur ki, bir ailədə bir oğlan, bir qız varsa, onlardan birinə sadə, digərinə isə düzəltmə quruluşu malik ad verilir. Məs: Zahid-Zahidə, Turan- Turanə, Nahid- Nahidə, Ulduz- Ulduzə, Fərid- Fəridə və s.

“Kök, nəsil sözlərinə sinonim kimi işlənən soyad Azərbaycan antroponimik model tərkibini təşkil edən onomastik kateqoriyalardan biridir” (4, 6) və “müasir dövrdə bu söz şəxsin mənsub olduğu kökə-nəslə verilən adı bildirir” (5, 213). Hazırda familiya terminindən az, soyad sözündən isə daha çox istifadə olunur. Soyad “...başlıca olaraq, baba və ya ulu babanın adı, eləcə də tayfa, qəbilə, yer adları əsasında yaranır. Bu, atadan oğula, oğuldan nəvə-nəticəyə, beləliklə də, nəsilə-nəslə keçir və yaşayır. Bu prosesin işlənməsi linqvistik baxımdan çox maraqlıdır. Soyad iki vəzifə yerinə yetirir. Birincisi, bu və ya başqa ailəni digərindən fərqləndirməyə kömək edir, ikincisi, bütöv bir nəslin adını tarixən mühafizə edib saxlayır” (6, 214).

Azərbaycan onomalogiyasına dair əsərlərdə kişi qadın soyadlarının struktur- semantik xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş xeyli elmi mənbə yaradıldığına görə, bu barədə burada geniş danışmağı lazım bilmirik. Sadəcə, onu qeyd etməyi vacib bilir ki, müasir dövrdə kişi soyadlarında **oğlu**, qadın soyadlarında **qızı** formantlarından daha çox istifadə edilir. Məs: Mahirə Nağıqızı, Bahar Lətifqızı, Kamran İmran oğlu, Muxtar Kazımoğlu, Baba Vəziroğlu və s.

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra rus dilindən keçmiş – **ski**, - **skaya**, -**ov**, - **yev** soyad düzəldən şəkilçilərindən istifadə azalmışdır. B. Xəlilov da doğru qeyd edir ki, - **ski**, - **skaya**, -**ov**, - **yev** şəkilçiləri dilimizə rus dilindən keçmişdir. Bunların içərisində- **ski**, - **skaya** şəkilçilərində iki samitin yanaşı gəlməsi dilimizin fonetik quruluşu üçün xas deyildir (2, 226). Müşahidələrimiz onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan soyadlarında daha çox – **lı**, - **li**, - **lu**, - **lü**, – **zadə** morfemlərinə üstünlük verilir.

Nəticə. Azərbaycan dilinin antroponimik leksikası geniş bir araşdırmanın mövzudur və müasir dövrdə şəxs adlarında, soyadlarında, təxəllüslərdə, ləqəblərdə gedən proseslər barədə şübhəsiz ki, böyük bir araşdırma aparmaq mümkündür. Təəssüf doğuran cəhət budur ki, Azərbaycan şəxs adlarına aid xeyli lüğətlər nəşr olunsada, bu fikri təxəllüslər, ləqəblər sözlüyünün yaradılması barədə söyləmək çətindir.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Türk millətlərində şəxs adları mədəniyyəti problemi. "Onomastika" jurnalı, №1-2, Bakı, 2008, s.3-8
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, "Nurlan", 2008, 442 s
3. Abdullayev B. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, "Elm" , 1985, 201 s.
4. Mirzəyev O. Adlarımız. Bakı, 1986, 296 s.
5. Qurbanov A. Azərbaycan şəxs adları ensiklopediyası. Bakı, 2007, 303 s.
6. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı, "Maarif", 1988, 596 s